

містах з кількістю жителів 500 тис. і понад 500 тис. чол. зростало повільніше порівняно з попередніми групами, не заперечує цієї загальної тенденції, а є результатом обмеження переселень у великі міста. Хоча, адміністративні заходи, спрямовані на обмеження збільшення населення великих міст, не змогли затримати зростання чисельності їх жителів. З 15 січня 1959 по 1 січня 1963 р. чисельність населення двох найбільших міст республіки – Києва та Харкова зросла на 10,6 %. За цей самий період усе міське населення республіки збільшилося на 14,2 %, із вирахуванням переведення сільських поселень у міські.

Введення в 1956 р. нового "Положення про порядок віднесення населених пунктів до категорії міст, селищ міського типу та робітничих селищ" істотно змінило практику адміністративної статистики: якщо на 1 січня 1956 р. було зареєстровано 781 міське селище (284 міста і 497 поселень міського типу), то за станом на 1 січня 1959 р. їх було вже 1082 (331 місто і 751 поселення міського типу), тобто загальна кількість міських поселень за три роки збільшилася на 39 %, у тому числі міст – на 17, інших міських поселень – на 51 % [2, с. 26]. Збільшення кількості міст та міського населення в них стало одним із наслідків державної містобудівної політики.

Отже, міста в другій половині 1950-х – на початку 1960-х отримали новий позитивний імпульс для свого розвитку. Активне містобудівництво стало важливим напрямом державної політики та втілювалося в життя як одна із стратегічних задач. Реалізація цього проекту широкомасштабного житлового будівництва дозволила перетворити Українську РСР на високо урбанізовану республіку.

1. Дьомін М.М., Наймарк Й.І., Фомін І.О. Містобудівництво в Українській РСР у семиріччі. – К., 1961. 2. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. Украинская ССР. – М., 1963. 3. Жилищное законодательство. – К., 1957. 4. Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Л., 1993. 5. Лібанова Е.М. Особливості сучасних демографічних процесів в УРСР. – К., 1984. 6. Народное хозяйство СССР в 1970. Стат. ежегод. – М., 1971. 7. Развитие народного хозяйства Украинской РСР в 1917–1967 роках : У 2 т. – К., 1967. – Т. 2. 8. Сигоев И.И. Урбанизация и развитие городов в СССР. – Л., 1985. 9. Систематичне зібрання діючого законодавства Української РСР. – К., Т. 11. – Розд. XII. 10. Стешенко В.С. Демографічні дослідження. – К., 1975. 11. УРСР у цифрах в 1974 році. Короткий стат. дов. – К., 1975. 12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (м. Київ). (далі – ЦДАВО України). – Ф. 2, оп. 9, спр. 5315. 13. ЦДАВО України. – Ф. 2, оп. 9, спр. 5316. 14. ДАВО України. – Ф. 2, оп. 9, спр. 5319. 15. ЦДАВО України. – Ф. 2, оп. 9, спр. 5321. 16. ЦДАВО України. – Ф. 2, оп. 9, спр. 5331. 17. ЦДАВО України. – Ф. 2, оп. 9, спр. 5332.

Надійшла до редколегії 23.01.06

С. Діброва, канд. іст. наук

"НЕСТОР УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНОГРАФІЇ": Я. НОВИЦЬКИЙ І М. ГРУШЕВСЬКИЙ

Уперше запропоновано розгляд взаємовідносин М. Грушевського та Я. Новицького; досліджено оцінку істориком світового рівня наукової значимості праць ученого-краєзнавця та визначено причини однозначної "етнографізації" Грушевським наукової спадщини Новицького.

The article proposes the review of the M.S Grushevski and Y.P Novitski relationship for the first time; examining the mark made by the historian of the world level of the science amount of the scientist-regional geographer's works and explaining the causes of unambiguity of the "ethnification" by Grushevski the scientific heritage of Novitski.

Яків Павлович Новицький (1847–1925) – історик, археолог, археограф, етнограф, статистик, збирач фольклору і краєзнавець у всіх цих сферах науки, що зосереджував свої студії винятково на матеріалах з регіону старих Запорозьких Вольностей. Дослідники його творчості, говорячи про його наукові контакти та пріоритети, головним чином акцентують увагу на стосунках і науковій співпраці Я. Новицького з Д. Яворницьким, у крайньому разі – із діячами харківського та катеринославського наукових осередків. На реконструкції стосунків олександрівського (запорізького) дослідника з найвищачнішим українським істориком М. Грушевським ніхто спеціально не зупинявся. Між тим висвітлення наукових контактів ученого-краєзнавця та історика зі світовим ім'ям могло б, з одного боку, посприяти переоцінці значимості та масштабу праці краєзнавця, а з іншого – пояснити, чому для Грушевського (а за ним і подальших біографів Якова Павловича аж до сьогодення) Новицький був лише етнографом. У даній статті ми вперше пропонуємо аналіз взаємовідносин двох далеко нерівноцінних учених. У цьому криється певна методологічна засада: вивчення осіб "другого" та "третього" ряду в науці становить важливу складову комплексної реконструкції національної інтелектуальної історії та з'ясування не лише унікальних (на прикладі знакових особистостей), але й пересічних інвектив (на прикладі "середніх" учених, й особливо провінційних дослідників-краєзнавців) наукового поступу української гуманітаристики в певні періоди її творчого існування. Розгляд взаємовідносин М. Грушевського з Я. Новицьким важливіше, що саме з легкої руки Грушевського запорізький учений отримав визначення "Нестор української етнографії" та понині вважається переважно як учений-етнограф.

Від початку зазначимо, що тема "Новицький і Грушевський" може бути поділена на два хронологічні етапи, які мають якісно різні посутні інвективи. Ідеться про прижиттєві особисті стосунки дослідників та про некрологічні оцінки Грушевським творчості Новицького (Не беремо до уваги замітку М. Грушевського про працю Я. Новицького 1910 р., яка не мала жодних оціночних положень і носила суто інформативний характер: М. Г. (Грушевський М.С.). Бібліографічна замітка про книгу: Новицький Я.П. Описание границ и городов бывшей Азовской губернии. Александровск, 1910 // Записки наукового товариства Шевченка. – Л., 1912. – Т. 107. – Кн. 1. – Бібліографія. – С. 178).

Особисті стосунки Новицького та Грушевського зав'язалися вже після повернення Михайла Сергійовича в Україну 1924 р., коли історик почав розбудовувати свої наукові структури в Українській Академії наук. Однією зі сфер інституціоналізації проєктів Грушевського було створення наукових осередків під егідою УАН у провінції. Саме у зв'язку з цим його оточення збирало інформацію про провінційних дослідників. Щодо Новицького надав інформацію Грушевському один із учнів та співробітників історика М. Ткаченко, який її отримав, ймовірно, від Д. Яворницького. Вочевидь, М. Грушевський належав до тих осіб, з подачі яких у 1924 р. УАН обрала Я. Новицького своїм членом-кореспондентом.

У жовтні 1924 р. М. Грушевський написав Якову Павловичу привітного листа з повідомленням про його обрання до Академії. Лист Михайла Сергійовича не зберігся, і про нього згадує Новицький у листі до М. Ткаченка від 23 жовтня 1924 р. Разом із повідомленням про почесне обрання Грушевський надіслав Новицькому примірники часопису "Україна" та "Записок історико-філологічного відділу" [1, ф. 4, спр. 129, арк. 4–5]. А 10

листопада 1924 р. Грушевський запропонував Спільному Зібранню УАН офіційно привітати Якова Павловича з нагоди 50-ліття його наукової діяльності, що й було прийнято, а привітальна адреса надіслана до Запоріжжя [5, ф. 1, спр. 26311, арк. 2].

Водночас Грушевський доручив М. Ткаченку, якого Новицький уже знав, обговорити з Яковом Павловичем можливість створення в Запоріжжі краєзнавчого гуртка та подати до друку в Академію якусь зі своїх нових праць. Гурток з україністики було створено, але він не мав жодних перспектив, оскільки окрім Новицького ніхто з його членів не займався науковими пошуками. Такий осередок не міг зацікавити Грушевського, який свідомо зосередив увагу власне на самому Новицькому та можливості публікації зібраних ним місцевих матеріалів. Новицький відразу запропонував цілком готову до друку книгу "Остров Хортиця на Дніпре, его природа, история, древности". 23 жовтня 1924 р. він повідомляв Ткаченка: "На цих днях вишлю Хортицю в рукописі. Написана вона по російським правописом 1917 року. Як признано буде Академією держатися нового правопису, то я протів цього нічого не маю". При цьому Новицький просив друкувати працю шрифтом, який застосовується в "Записках історико-філологічного відділу", щоб не втомлювалися очі. Яків Павлович з досвіду 77-літньої людини вказував: "А знаєте, як важливіше зберегти очі з молодю до старости! Тільки ми об цьому менш всего думаємо". Посилаючи текст, Новицький обіцяв пізніше переслати докладну карту острова Хортиці, власні фотографії урочищ, скель, порогів, археологічних знахідок і свою власну фотографію в молодому віці, коли його дослідження Хортиці лише розпочиналися [1, ф. 4, спр. 129, арк. 4–5].

Рукопис Новицького було прорецензовано й автор отримав зауваження для доопрацювання тексту. Звісно, він уже був не в змозі щось активно переробляти та вводити елементи авторського аналітизму, "академізувати" рукопис. Яків Павлович пішов іншим шляхом. Він в окремому листі до М. Ткаченка пропонував "косметичні" зміни: викреслити спірне місце про тлумачення походження назви Хортиця; у складному і до кінця не з'ясованому питанні про початки Січі та її першозасновника пропонував зробити посилання на Д. Яворницького і зазначав, що у працях М. Грушевського та інших істориків не бачить суттєвих доказів версій щодо цього питання, а тому залишається єдиний авторитет – Яворницький. Акцентуємо на цьому увагу: Новицький не вважав Грушевського авторитетом у вивченні історії козацтва, віддаючи перевагу Яворницькому. Залишається невідомим, чи читав він відповідні томи "Історії України-Руси", принаймні, у його особистій бібліотеці цієї фундаментальної праці Грушевського не було (це засвідчено каталогом 1918 р.). Така позиція Новицького вказувала, що він залишився істориком-аматором, для якого високий рівень "польоту" наукової думки залишався неможливим. Більше того, Яків Павлович сприймав лише фактологічний матеріал і мало звертав увагу на ідеї та теоретичні наукові концепції, зокрема й щодо вивчення такого специфічного мікросоціуму як козацтво. Новицький навіть не думав, що це його ігнорування праць Грушевського може образити останнього та викликати не надто позитивне ставлення його учнів і співробітників, тим більше, що Грушевський "заперечувався" авторитетом Яворницького, якого в колі "високої науки" також вважали аматором.

Запорізький дослідник не був посвячений у тонкощі "наукової дипломатії" й писав у листах те, що власне думав і переживав. У тому самому листі до Ткаченка Новицький повідомляв, що карту та фотографії Хортиці він надіслав на ім'я М. Грушевського. Звісно, літнього

вченого найбільше турбувало питання: "Чи буде надрукована книга і як швидко. Хотілося б мені, поки ще живий, бачити її в друці". Водночас Новицький пропонував історичній секції УАН рукопис свого збірника історичних пісень для друку окремою книгою, а Етнографічній комісії – збірник побутових пісень [1, ф. 4, спр. 129, арк. 7–8 зв.].

Справа з роботою про Хортицю затрималася з кількох причин (про це – далі). Ти часом, за спеціальним проханням М. Грушевського Новицький переслав йому також свій короткий життєпис, який і опублікували в часописі "Україна" [1, ф. 4, спр. 129, арк. 6–6 зв.], що його редагував Грушевський.

У період листування Я. Новицького з М. Грушевським та іншими діячами Академії й новими очікуваннями на появу наукових видань краєзнавця в Києві сталася трагедія місцевого масштабу: було закрито Запорізький архів, створений Новицьким, а він сам звільнений з посади завідувача та залишений без роботи. У листі до М. Ткаченка учений з гіркотою писав: "Поділюся з Вами своїм горем: посада завідувачого архівом ліквідована, цілий архів з 1798 р. приречений на знищення миттю, я залишився без місця, без засобів до існування взагалі. Поки що тимчасово прилаштувався в одній школі... діловодом за 2 крб у місяць, але ця служба для мене зтяжка, місячне утримання у 2 крб не забезпечує..." [1, ф. 4, спр. 129, арк. 8 зв.]. Академія не могла зарадити у цій справі, оскільки архівна система не підпорядковувалася їй. Однак Ткаченко дав Новицького пораду: забрати все найцінніше з архіву у власне помешкання задля збереження. Відібрані Яковом Павловичем справи склали частину його архіву й разом з ним потрапили до Інституту рукопису НБУВ НАН України.

Тим часом в Академії вирішили перекласти роботу Новицького про Хортицю українською мовою. І хоча переклад було зроблено, по смерті автора про цю його працю цілком забули. Забув про неї також М. Грушевський, який спочатку мав намір друкувати рукопис в "Україні".

У Державному архіві Запорізької обл. збереглися неповні другий та третій невиправлені примірники машинопису праці [3, ф. 161, спр. 4, арк. 1–72 (російськомовний машинопис з правками автора)]. Саме за цим варіантом історичну частину рукопису (без опису флори і фауни) уперше було опубліковано В. Ульяновським у 1990 р. [7]. Згодом дослідник віднайшов повний виправлений та доопрацьований варіант праці, надісланий Я. Новицьким М. Грушевському. Оригінал виправленого машинопису, карта Хортиці та фотографії потрапили до архіву редагованого Грушевським часопису "Україна" [5, ф. X, спр. 17865, арк. 1–86 (російськомовний авторський рукопис і машинопис); спр. 17866, арк. 1–59 (рукопис українського перекладу); спр. 17867, арк. 1–62 (машинопис українського перекладу); спр. 17867, Додатки (карта Хортиці та 8 фотографій)]. Цей текст, але в українському перекладі (ймовірно, М. Ткаченка) і був знову надрукований у спеціальному збірнику [8]. Зазначимо, що редактор 1924–1925 рр. дещо виправив авторський текст: він був літературно відредагований за тогочасним правописом та стилем, поправлений, скорочені повтори, зайві фрази тощо. А 1997 р. цілком авторський російськомовний варіант праці Новицького вийшов друком у Запоріжжі [6].

Цікаво, що саме в останні роки життя Новицького, коли зав'язалися його стосунки з Грушевським та виник проект видання в "Україні" дослідження Якова Павловича про острів Хортицю, виникає загальніший проект, підказаний старим знайомим Новицького природознавцем Андрієм Косовцевим: "Хорошо бы, если бы все, что Вы написали о Днепре и порогах и народных преданиях, собрать в одну книгу и издать... – прекрасная вещь,

гораздо краще всього того, що пише про степях да могилах гроборазривачев Еварницький, хоча він професор, мені не подобається" [1, ф. 4, спр. 103, арк. 2 зв.]. Поминувши суб'єктивні твердження про Яворницького, зосередимося на самій ідеї, яку Новицький фактично переадресував УАН (у т. ч. в листах до Грушевського та Ткаченка), коли отримав пропозицію друкувати свої праці. На жаль, він не встиг утілити в життя цей, без сумніву, важливий проект, який дав би до рук дослідників запорізьких старожитностей концентрований матеріал, що збирався вченим майже півстоліття.

Утім, самого Новицького все ж більше турбувала думка про незавершені проекти та не втілені в життя наукові ідеї. Буквально за годину до смерті Яків Павлович у листі до В. Білого писав лише про одне: "Хотілося б мені закінчити те, що задумане і чого неможливо виконати при умовах теперішнього мого життя. Архівного й етнографічного матеріалу у мене хватало б не на один рік, аби охота та здоров'я" [2]. Жалкував Новицький і за тим, що цілком самотній у своїх наукових студіях у Запоріжжі. Він писав Яворницькому (28 січня 1924): "Завидую тобі, козаче, що живеш між освіченими людьми, де єсть с ким поділитися словом і розважить душу. А мені ж тут – чужий між чужими" [9]. Саме ця обставина дещо знеохотила Грушевського до Запоріжжя, оскільки там виявилось неможливим створення наукового краєзнавчого гуртка, який би постачав матеріали до очолюваної М. Грушевським "порайонної комісії".

Упродовж останнього року життя Новицького (1924–1925) його публікаторський проект, інспірований Грушевським, так і не був утілений. У цей час Михайло Сергійович не робив якихось оцінок наукових здобутків запорізького дослідника. Однак саме М. Грушевському належить перша посмертна замітка про Я. Новицького. Ідеться про коротку некрологічну згадку в переліку померлих діячів української науки за 1918–1925 рр. Як видно з авторського рукопису, інформація про Я. Новицького належить перу М. Грушевського. Це важливо, оскільки саме його визначення надовго наклали на Я. Новицького печатку представника винятково етнографічної науки. М. Грушевський назвав його "Нестором української етнографії", вказавши, що саме "з приводу п'ятдесятиліття його діяльності на сім полі (він був) вибраний членом-кореспондентом УАН" [4]. Як бачимо, найбільший історик в Україні визначав Я. Новицького лише як етнографа. Причина цього – переважаюча популярність фольклористичних збірників, виданих Новицьким, матеріалами яких користувався і сам М. Грушевський. Несхильність Новицького до синтезації, відсутність у його науковій спадщині значних аналітичних студій унеможлилювала розглядати в ньому дослідника комплексного напрямку, для якого важливою була й етнографія, й історія, й археологія, й історична географія, і флора та фауна, і метеумови – тобто все, що супроводжувало існування населення в історичному Запоріжжі. З іншого боку, формальна належність Я. Новицького до Етнографічно-фольклористичної комісії ВУАН також слугувала певним "патентом" визначення його наукових пріоритетів.

Тим не менше, саме в редакції "України" лежав рукопис узагальнюючої праці Новицького про Хортицю, з яким був знайомий М. Грушевський. Він якнайкраще вказував на комплексний напрям студій автора. Однак Грушевський, імовірно, не орієнтувався на цей рукопис значною мірою тому, що він носив яскраво виражений популярний характер, до того ж складався більше ніж наполовину із сировинного матеріалу (щоденник археологічних розкопок) і не міг слугувати для академічних означень, а відтак і не був опублікований в "Україні". Зазначимо при цьому, що за творчим задумом книга про Хортицю синтетична. Синтетизм останньої праці Новицького

полягає у всебічному описі Хортиці: історії, географії, природи, корисних копалин, переказів, легенд. Цей глобальний задум давав унікальні можливості для створення справжньої наукової синтетичної праці. Однак цього не сталося, оскільки Новицький знову збився на просту констатацію та виклад сировинного матеріалу (більшу частину праці займає щоденник археологічних розкопок, записи спогадів про урочища). Він так і не зміг піднятися не лише над описовістю, але й до створення комплексного дослідницького тексту. І все ж саме ця книга Я. Новицького має вважатися його основним науковим здобутком у вивченні запорізьких старожитностей.

Ідентифікація Грушевським Я. Новицького як етнографа збережеться надовго і стане ледь не головною ознакою творчості дослідника. Це значною мірою залежало від особистих пріоритетів авторів, які про нього писали, а також від того, що частина архіву вченого, яка зберігалася в ІМФЕ, була більш актуалізованою, ніж рукописи у ф. 202 Інституту рукопису НБУВ.

Характеристику М. Грушевського щодо Новицького як етнографа розвинув у розлогій статті В. Білий, який єдиний мав можливість скористатися особовим архівом краєзнавця, а його наступники в дослідженні наукової спадщини Я. Новицького вже без особливого обґрунтування просто повторювали це означення. Нині Новицького також "розміщують" лише в етнографічному науковому полі. Етнографічний вектор оцінки творчої спадщини Новицького закріпився остаточно і першоважливу роль у цьому відіграла коротка некрологічна замітка М. Грушевського. Додаткове свідчення тому – стаття Д. Чернявського, що вийшла у редактованому М. Грушевським часописі "Україна" [10]. Її автор також особисто знав Новицького та його основні публікації з пам'ятками фольклору, відтак уже в першому реченні Чернявський визначив його як "заслуженого місцевого етнографа". І лише потому Чернявський зазначав, що Новицький "був не тільки етнографом, а й істориком, археологом, дослідувачем місцевого краю, а також педагогічним діячем". Усі ці означення давалися не в хронологічному порядку (педагогом Новицький був від початку), а, вочевидь, щодо значимості досягнень Якова Павловича в кожній із галузей.

Саме із замітки М. Грушевського, на наш погляд, розпочинається другий період історіографії "новицькіани", що охоплює короткий час від смерті Я. Новицького і до початку 30-х рр. Він може вважатися чи не найпродуктивнішим, оскільки його представники (В. Білий) уперше скористалися багатим матеріалом особового архіву Новицького і детально проаналізували його вибрані публікації (Д. Чернявський). Однак саме в цей час Я. Новицький однозначно був "записаний" лише до етнографів. Це було підкреслено крилатим визначенням М. Грушевського – "Нестор української етнографії". У цей ж період починається підкреслена "українізація" усього життя і творчості Я. Новицького, його чітка "соціалізація" – прив'язування до "народного середовища" (йшлося, звісно, про селянство, хоча Новицький ніколи не відмовлявся від свого дворянського звання).

Друга "зустріч" Новицького через його рукописну спадщину з представником "клану" Грушевських відбулася вже після перевезення архіву запорізького дослідника до Києва (це здійснив В. Білий) [5, ф. 37, спр. 217]. До опрацювання архіву вченого були залучені фахові археографи – члени Археологічної комісії ВАУН на чолі з О. Грушевським – молодшим братом Михайла Сергійовича. Саме у зв'язку з розглядом архіву Новицького представниками етнографічної та історичної наук спостерігається цілком різна оцінка наукової спадщини запорізького вченого. Тоді як акад. А. Лобода, В. Білий та загалом етнографи вважали, що папери Новицького

із записами запорізького фольклору дуже цінні для науки, археографи особливої ваги в паперах Якова Павловича не знайшли. Останній факт зазначений у доповіді О. Грушевського на засіданні Археографічної комісії, очолюваної М. Грушевським, 30 жовтня 1926 р. Учений звітував, що його співробітники "впорядковували матеріали, що залишилися від небіжчика Я.П.Новицького..., особливо цікавих серед них не знайшлося" [5, ф. X, спр. 10751]. Це твердження відбиває дуже важливу обставину недооцінки істориками значимості не лише праць Новицького, але й унікальних видів джерел, які він зібрав та якими збагатив можливості вивчення запорізьких старожитностей не лише етнографами чи фольклористами, але й істориками. "Універсалізм" підходу Новицького до вивчення історії Запоріжжя (фіксування усіх "слідів" минулого: від викопних решток до усного слова) не був сприйнятий відразу, а відтак вчений отримав "тверду опінію" переважно етнографа, а не історика. Більше того, саме з пропозиції археографів та О. Грушевського архів і колекція Новицького були розчленовані. До Історико-географічної комісії ВУАН, яку очолював С. Грушевський, передали колекцію документів з Олександрівських архівів та установ, а також частину листування вченого. Утім, уже наприкінці 1929 р. всі ці рукописи були передані до Археографічної комісії, яку очолював М. Грушевський [5, Ф. X, спр. 8119, 8113]. Інша частина архіву та фольклорні збірки залишилися в Етнографічно-фольклорній комісії.

Слід зазначити, що Я. Новицький завдяки своїй науковій діяльності у 20-ті рр. XX ст., ймовірно, через посередництво М. Грушевського, який ще з еміграційної пори займався допомогою акцією для підтримки українських учених (особливо провінційних), був занесений до списків допомогівих акцій науковцям і завдяки цьому отримував додаткові засоби для існування. Так, у 1923 р. Головне бюро місії Нансена в Харкові посилало Новицькому продуктові посилки [5, ф. 202, спр. 174]. Грошові перекази у 1923–1924 рр. Яків Павлович отримував від Всеукраїнського комітету сприяння вченим, який надавав "дополнительное академическое обеспечение" [5, ф. 202, спр. 46].

Через академічні установи Новицький пробував вирішити і своє квартирне питання: його неодноразово намагалися обмежити у площі проживання. Яків Павлович мешкав у власному домі по вулиці Рози Люксембург (колишня Олександрівська) № 53 [5, ф. 202, спр. 24]. Право жити там йому доводилося постійно поновлювати. В архіві Новицького зберігся текст його заяви в Запорізьку окружну інспектуру з проханням дати новий вид на житло за зазначеною адресою [5, ф. 202, спр. 23]. При цьому постійно переглядалися норми квартирної плати (в архіві вченого є виписка з газети "Красное Запорожье" від 23 грудня 1923 р. щодо нових норм квартплати з 1 грудня [5, ф. 202, спр. 49]). Як основного домовласника, окружна міліція зобов'язувала Новицького тримати двірника. Оскільки ж Яків Павлович не мав фінансової можливості утримувати за свої незначні кошти ще й двірника, у 1924–1925 рр. він просив Окружне міліцію дозволити йому самому виконувати функції двірника по своєму будинку на Розі Люксембург № 53. У заяві від 20 січня 1925 р. він писав: "Не имея возможности содержать на свои средства дворника, прошу Милицию, по примеру прошлого года, разрешить мне исполнять эту обязанность по своему домовладению" [1, ф. 4, спр. 142]. Будинок у Новицького врешті частково ревізували: родину перемістили у три кімнати, відібрали годинники, всі фотокамери (5) та інші прилади, які використовували вчений для обмірів та досліджень. У листі до Яворницького (від 28 січня 1924) Яків Павлович повідомляв: "Ти знаєш мій будинок, в котрім сам я жив: пам'ятаєш обгороджений двір і садок з пасікою. Тепер не те: з сім'єю в п'ять

душ (невістка і онуки) мешкаємося в трьох невеличких кімнатах с чорного ходу; в дворі, в садку забора нема і сліду – розгромлено. Мало цього – в помешканні столи, стільці, ліжко, вся одежа, посуда, годинник і наслідок фотографічні апарати (5) ревізувано" [9].

Нагадаємо, за кілька місяців до смерті Новицький був звільнений зі своєї останньої посади (завідувача архіву). Саме тоді (14 лютого 1925) керівництво Всенародної бібліотеки України в особах директора С. Постернака, завідувача відділом україніки М. Ясинського, та вченого секретаря В. Міяковського звернулося до Новицького з прохання повідомити інформацію про себе у зв'язку зі збиранням бібліотекою відомостей про сучасних українських учених та діячів культури. Новицький мав писати, що він безробітний і був звільнений за скороченням штату та закриттям архіву місцевим Відділом народної освіти [5, ф. 202, спр. 179]. А відтак певним нонсенсом була відповідь 9 липня 1925 р. Окружної спілки робітників освіти з подякою ВУАН за висловлене Академією співчуття з приводу смерті члена-кореспондента ВУАН Я. Новицького [5, ф. 1, спр. 26337]. Єдине, що Спілка за увесь час зробила для Я. Новицького (в числі інших своїх співробітників) – у липні 1924 р. його оглянула лікарняно-амбулаторна комісія й дала направлення в будинок відпочинку [5, ф. 202, спр. 191]. Невідомо, чи вдалося Новицькому через Спілку влаштуватися вчителем в якусь із трудових шкіл задля додаткового заробітку, що він пробував зробити [5, ф. 202, спр. 173, 184, 214 (Дод. 5)]. У листі до М. Ткаченка, як уже зазначалося, Новицький повідомляв, що після закриття архіву влаштувався діловодом у школу з мізерною оплатою – 2 крб в місяць [1, ф. 4, спр. 129, арк. 7–8 зв.]. Ця інформація мала б потрапити також і до Грушевського, за завданням якого Ткаченко листувався з Новицьким.

Лише смерть принесла "хвилинну пошану": Новицького ховали урочисто, з музикою і при великому зібранні жителів Запоріжжя на цвинтарі церкви Св. Пилипа (нині кладовище ліквідоване). Над труною було сказано чимало гучних промов про визначного історика та краєзнавця. В. Білий, який був очевидцем цієї сумної події, зауважив: "В голосних промовах над його труною славили небіжчика за працю, запевняли, що справа, що він почав, не загине, а проте, за життя – допомоги собі або справі своїй, якщо не пошани на невисипущу працю, то хоч полегкості якої, – Яків Павлович не зазнав" [2, с. 363]. Пошана на цьому й закінчилася, про родину Новицького тут же забули. 4 листопада 1925 р. Євдокія Ананіївна Новицька (невістка) писала акад. Д. Багалію: "Обращаемся к Вам с покорнейшей просьбой – семья покойного Якова Павловича Новицкого. Уже шесть месяцев как мы похоронили своего единственного кормильца Якова Павловича, жившего и умершего в большой бедности и оставившего семью из четырех душ без всяких средств к существованию: невестки нетрудоспособной, внучки 23-х лет безработной и двух внуков, учащихся в механико-технической профшколе. Жить без средств невыносимо тяжело, у детей большое желание учиться, но благодаря неимению средств, им предстоит бросить учение и идти в завод чернорабочими. Но так как Яков Павлович проработал в области научной деятельности более пятидесяти лет, то на основании этого я осмеливаюсь просить Вас, Дмитрий Иванович, не оставит без внимания мою просьбу и похоронит перед Научным Обществом о выдате хоть какой-нибудь пособия для семьи Якова Павловича, находящейся в таком бедственном положении" [5, ф. 1, спр. 46021]. Однак, якщо самому Я. Новицькому Академія не змогла допомогти, то про його родину вона не подбала тим більше. Показовим є також те, що

Євдокія Новицька зверталася по допомогу не до Грушевського, а до Багалія. Ймовірно, вона була так зорієнтована: столиця в Харкові, Багалій має більший вплив й авторитет серед державних та партійних керівників.

Підсумовуючи, зробимо дещо "сміливий" висновок. В оцінці творчої спадщини Я. Новицького М. Грушевський несправедливо відкинув його заслуги перед історичною наукою, які дають можливість визначити Новицького не лише як етнографа, але і як історика. Унікальність творчого методу Я. Новицького полягала в опрацюванні нетрадиційних видів джерел місцевого походження, які були недоступними іншим дослідникам і саме через публікації Новицького вчені отримували можливість їх використовувати. З іншого боку, – це метод "тотального" вивчення усього, що пов'язане з козацькою історією Запоріжжя, починаючи від землі, загалом природи та ландшафтів, розташування поселень, екологічної системи та природних ресурсів, і закінчуючи археологічними розкопками, архівними розшуками, записами спогадів, перека-

зів, історичних пісень, висловів і термінів від старожилів. Завдяки цьому, праці Новицького наповнені "живим" матеріалом, зібраним на руїнах козацького Запоріжжя, що забезпечує їм постійну актуальність та наукову вагу як потенційний матеріал для усіх наступних дослідників запорізьких старожитностей в історичній сфері.

1. Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України. Інститут рукописів. – Ф. 4. 2. *Білий В. Я.П.Новицький (1847–1925) // Записки історико-філологічного відділу УАН.* – К., 1926. – Кн. 7–8. 3. Державний архів Запорізької обл. 4. Заслужені для української науки і українознавства діячі, що померли в рр. 1918–1925 // Україна. – 1925. – Кн. 6. 5. Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського НАН України. Інститут рукопису. 6. *Новицький Яков.* Острів Хортиця на Дніпрі, його природа, історія, древності. – Запоріжжя, 1997. 7. *Новицький Я.П.* Острів Хортиця на Дніпрі // Трибуна (Київ). – 1990 – № 10–12. 8. *Новицький Я.П.* Острів Хортиця на Дніпрі: його природа, історія та старовина // Запоріжжя: до історії козацької культури. – К., 1993. 9. *Ульяновський В.І., Абримосова С.В.* Листи Я.П. Новицького до Д.І. Яворницького // Український археографічний щорічник. – К., 1992. – Вип. 1. 10. *Чернявський Д. Яків Павлович Новицький // Україна.* – 1926. – Кн. 1.

Надійшла до редколегії 16.01.06

А. Ільченко, асп.

ПОЗИЦІЯ США ЩОДО ЧИЛІ В ПЕРІОД ПРАВЛІННЯ УРЯДУ НАРОДНОЇ ЄДНОСТІ (1970–1973) ТА ЇЇ ЕВОЛЮЦІЯ

Зроблено спробу дослідити позицію урядових кіл США щодо Чилі напередодні приходу до влади Сальвадора Альєнде та протягом усіх трьох років правління Народної єдності, а також прослідкувати еволюцію американської політики щодо цієї країни в зазначений період.

In is article the author tries to study the USA government position towards Chile before Salvador Allende coming to power and during all three years of Popular Unity governing, and to trace the evolution of American policy towards this country at this time.

Для Сполучених Штатів Америки країни Латинської Америки, з огляду на їх географічне розташування, завжди були у сфері першочергових політичних та економічних інтересів. У розпал холодної війни боротьба за сфери впливу у світі між двома наддержавами поширилася також і на цей регіон. Встановлення комуністичного режиму на Кубі створило загрозу для американського панування на всьому континенті, тому сама лише можливість приходу до влади лівих у Чилі автоматично перетворила цю країну на арену політичного протистояння між США та СРСР. І саме тому при дослідженні будь-якого аспекту історичного розвитку Чилі початку 1970-х рр. неможливо оминати своєю увагою її взаємовідносини із США в цей період. До того ж саме активні дії Сполучених Штатів проти С. Альєнде та його уряду були одним із вирішальних факторів його падіння.

Перш ніж перейти безпосередньо до розгляду еволюції позиції США щодо Чилі в зазначений період, потрібно зауважити, що найголовніші її етапи припадають на 1970 – початок 1971 р., оскільки саме в цей період формувалося ставлення американських урядових кіл до уряду Народної єдності та приймалися основні рішення щодо взаємовідносин між двома країнами. Це одна з причин того, що головним джерелом, на яке спирається дане дослідження є свідчення, що їх дали деякі американські офіційні особи та урядовці на слуханнях спеціальної підкомісії Сенату США з розслідування дій корпорації The International Telephone and Telegraph Company (ITT) в Чилі саме протягом 1970–1971 рр. Ця підкомісія засідала в березні 1973 р. під головуванням сенатора Френка Чорча [3; 4]. У даному дослідженні аналіз політики США щодо Чилі в зазначений період також проведено на основі матеріалів та документів, що їх надрукував у своїй праці чилійський дослідник і політичний діяч Армандо Урібе, і які раніше не вивчалися у вітчизняній історіографії [7].

У цілому дана проблема є порівняно непогано опрацьованою. Так, радянський дослідник Ф. Сергеев у своїй

монографії "Чилі: анатомія заговора" на багатому джерельному матеріалі розглянув роль США в падінні демократичного режиму в Чилі, але головна увага була зосереджена переважно на ідеологічно заангажованому аналізі дій та заходів ЦРУ в даному напрямі [1]. При цьому у згаданому вище дослідженні матеріали засідань підкомісії Чорча, яка працювала у 1973 р, використовуються лише як допоміжний матеріал, тоді як основним джерелом є матеріали іншої сенатської підкомісії під головуванням Ф. Чорча, яка у 1975 р. розслідувала діяльність ЦРУ у Чилі протягом 1963–1973 рр. Проблеми взаємовідносин Сполучених Штатів та Чилі періоду Народної єдності присвячено також працю американського дослідника Моріса Морлі, у якій так само, як і в монографії Ф. Сергеева, використовуються матеріали засідань різних сенатських комітетів та комісій, але при цьому головну увагу приділено аналізу форм та методів політичного й економічного тиску, а не самому процесу формування міждержавних стосунків [2]. Крім того, ним також не були використані матеріали підкомісії Чорча. Таким чином, дане дослідження є першою спробою всебічного аналізу еволюції американсько-чилійських стосунків протягом перебування при владі уряду Народної єдності.

Політика Сполучених Штатів у Латинській Америці першої половини 60-х рр. мала досить агресивний характер, демонструючи при цьому приклади неприхованого прямого та опосередкованого військового втручання (Куба в 1961, Домініканська Республіка в 1965). Проте з другої половини 60-х рр. акценти американської політики в регіоні помітно змістилися від прямих військових операцій до заходів прихованішого економічного та політичного тиску. У першу чергу ця зміна орієнтирів вилилася в активний збір інформації про окремі країни. У Чилі ця нова політика проявилася у тому, що в 1965 р. було запущено в дію "Проект Камелот", який передбачав збір експертами з латиноамериканських справ інформації, що стосується всіх сфер життя Чи-